

Драмарецький Б.Б.Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського
Національної академії наук України

ДЕМОГРАФІЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 20-Х РР. ХХ СТ.

У статті досліджено вплив державної політики на формування міського населення регіонів України в першій половині 1920-х рр. Головну увагу приділено аналізу статистичних даних та адміністративно-територіальним реформам. Відмічено суттєве скорочення міського населення у 1920 р. унаслідок революційних подій, більшовицької інтервенції та повного розвалу економіки, що спричинила політика воєнного комунізму. Але, починаючи з 1921 року, відбувається збільшення чисельності пролетаріату в промислово-розвинених регіонах. Разом з тим, урбанізаційні процеси в УРСР проходили інакше, ніж у демократичних країнах, адже голод 1921–1923 рр. призвів до збільшення смертності та скорочення населення. Радянська влада не збиралася підвищувати якість життя, рівень доходів або створювати комфортне для існування міське середовище. З одного боку, проголошення НЕПу, певна лібералізація та проведення адміністративно-командних заходів, спрямованих на покращення житлових і побутових умов пролетаріату, сприяли відновленню міського життя, а з іншого – впровадження голоду. Тому, демографічні зміни обумовлювалися міграцією переважно селян, які рятувалися від голоду, та переселенням людей із віддалених районів Росії. Проаналізовано також ідеологічний вплив на розвиток міст, адже саме на Півдні (у Катеринославі, Миколаєві, Херсоні, Запоріжжі), які вважалися житницею України і де були сконцентровані найбільш розвинені приватновласницькі відносини, пов'язані з виробництвом продукції сільського господарства, а також в Одесі (найбільшому місті морської торгівлі) відбулося скорочення населення. Навпаки, чисельність населення індустріальних міст Центральної та Східної України збільшувалося; міста цих регіонів ставали основою під час формування соціалістичного суспільства та зміни статусу міського мешканця, його пролетаризації.

Ключові слова: міське населення, політика, голод, статистика, демографія, зміни, Україна.

Постановка проблеми. Політичні, економічні та соціальні процеси першої половини 1920-х рр. свідчать про стрімку демографічну зміну якісного та кількісного складу населення міст України через втручання більшовицької влади з метою створення «зручного» для неї суспільства. Тож актуальним для розуміння сучасної структури міського населення України є дослідження впливу державної політики на формування міст, адже саме в містах концентрувався основний інтелектуальний, культурний та економічний потенціал.

Радянська влада, незважаючи на проголошені гасла, зовсім не збиралася реалізовувати економічні, культурні, побутові, навчальні та інші потреби особистості; підвищувати якість життя, рівень доходів; створювати якісне міське середовище чи формувати громадянське демократичне суспільство. Натомість створювалося саме «зручне» суспільство: позбавлене індивідуальності, невимогливе в побуті, таке, що споживає продукцію на рівні фізичного виживання, а голо-

вне – готове підкорюватися і віддано працювати, виконуючи зобов'язання, поставлені партійними вождями.

Хоча перепис 1923-го року зафіксував відновлення демографічного складу міського населення порівняно з 1920 роком, однак його поповнення проходило інакше, ніж у демократичних країнах. Двозначність ситуації полягала в тому, що, з одного боку, прийняття НЕПу створювало умови для економічного розвитку, стимулювало підприємницьку ініціативу, відбувалася також певна лібералізація суспільного життя, а з іншого – збільшення чисельності міського населення здійснювалося за рахунок селян, що рятувалися від штучного голоду 1921–1923 років, а також за рахунок переселення людей із віддалених районів Росії, розширення території міст за рахунок прилеглих сіл, мешканці яких втратили зв'язок із сільським господарством. У цей час була прийнята низка законів щодо надання пільг пролетаріатові, що поставило його у вигідніше становище порів-

няно з іншими групами населення та призвело до свідомого культивування і розпалювання ненависті люмпенів до економічної і національної еліт.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням демографічного аналізу населення присвячена значна кількість досліджень. Перші публікації вийшли друком відразу після демографічних переписів. Важливими напрацюваннями цього періоду є роботи А. Хоменка, Ю. Корчака-Чепурківського та С. Сулькевича [39; 22; 32], присвячені адміністративним змінам в СРСР, аналізу національного складу, порівнянню території та населення України з іншими європейськими країнами, умов і темпів зростання населення. Очевидно, що основна увага приділялася джерелам формування пролетаріату в УРСР, а першочерговим завданням радянської демографії було «відшукати тенденції розвитку соціального колективу і, використавши здобутий досвід, спробувати накреслити шляхи майбутнього зросту й поступу» [39, с. 5]. Наголосимо, що більшість публікацій того часу повинні були довести прогресивність соціалістичного будівництва та піднести значення його нового головного мешканця – пролетаря.

Після утвердження тоталітарного режиму поступово припиняються розробки з демографічної проблематики. Зокрема, В. Овчаренко відмічає відсутність статистичних даних пізніше 1926 року через те, що їхня публікація не служила цілям партії. Усі матеріали Центрального Статистичного Управління України стають державною таємницею, а ті, що час від часу публікувалися, подавалися в упередженій формі [28]. Особливо це стосувалося «другого за рахунком Всесоюзного перепису населення 1937 року. Незабаром після підведення підсумків його результати були оголошені дефектними, жодна цифра не побачила світ, а більшість організаторів перепису була піддана репресіям» [18, с. 3]. Надалі визначена тематика фактично не розроблялася аж до 1970-х року. Дослідження з цієї ж тематики, що виходили в 70–80-ті роки ХХ століття, переважно стосувалися створення та функціонування системи соціального забезпечення, їхніх особливостей для певних професійних груп населення [7; 17].

У сучасній вітчизняній історіографії дослідження демографічних процесів міського населення України набуло нового поштовху. Однією з актуальних проблем для науковців стала демографічна трансформація. Зокрема, демографічною ситуацією за національною структурою та соціальним складом українських міст першої третини ХХ століття займалися Н.Земзюліна та О.Тарапон

[19; 33]. Важливою також стала розробка регіональної специфіки. Так, динаміку чисельності, регіональної концентрації етнодемографічної структури та виробничо-галузевої специфіки міського населення розглядав Д. Гринь [13; 14]. Д. Овчаренко проаналізував особливості національного складу населення окружних міст Півдня України в середині 1920-х рр. [28]. М. Алфьоров, досліджуючи зміни чисельності окремих міст Східної України за період 1926–39 рр., зазначив, що в зв'язку з індустріальним розвитком на Донбасі не тільки збільшилася чисельність міст, а й з'явилися нові [1–3]. Динаміка складу населення Поділля розглядала С. Трухманова, визначивши «наслідки втручання більшовицької влади у процеси соціального розвитку та урбанізації» [35, с. 65].

Нами відзначені також розробки сучасних демографів Інституту демографії та соціальних досліджень, оскільки найбільші втрати населення в мирний час в Україні припадають на період між Першою та Другою світовими війнами. Ці втрати викликані не природними чинниками, а наслідками здійснення керівництвом СРСР політики проти свого народу, особливо проти українців [10, с. 48; 11].

Разом з тим недостатньо висвітленим залишилося визначення причин швидких темпів урбанізації початку 1920-х років.

Мета дослідження – показати специфіку формування міського населення України в першій половині 20-х років за регіонами під впливом політичних, ідеологічних та адміністративних чинників.

Виклад основного матеріалу дослідження. Демографічні зміни початку 20-х років ХХ століття відбувалися з різною інтенсивністю. На цей процес впливали не лише воєнні (наслідки Першої світової та громадянської воєн, національно-визвольних рухів, повстанський рух), а й політичні, соціально-економічні, міграційні, колонізаційні та інші фактори. Адже міста з їхнім державним апаратом, комунальною структурою, промисловим сектором, науковими, навчальними та культурними центрами акумулювали значні маси мігрантів.

Суттєвий вплив на розвиток міст мали й адміністративно-територіальні реформи. Визначення статусу міста як губерньського, обласного центру та перенесення столиці з Києва до Харкова спричинило нові міграційні рухи населення. Впродовж 20-х років адміністративно-територіальний устрій радянської України постійно змінювався.

Так, у період 1917–1922 рр. зберігався дорадянський устрій, щоправда в складі не 9, а 12 губерній (додалися новоутворені Кременчуцька, Одеська та Запорізька). 27 січня 1918 року був прийнятий декрет РНК РФСР, який дозволив місцевим радам змінювати межі губерній, повітів і волостей та створювати нові адміністративно-економічні одиниці. В січні 1919 року VII Всеросійський з'їзд Рад доручив ВЦВК розробити новий план адміністративно-господарського поділу. Це було пов'язано з реалізацією ГОЕРЛО, адже за його розробленням у країні необхідно було поділити все господарство на господарсько-самостійні одиниці – райони [3, с. 76]. У 1922 році відбулася реорганізація Запорізької та Кременчуцької губерній. Наступного ж року були ліквідовані всі повіти і волості, замість них утворено округи та райони. У 1925 році уряд ліквідував губернії як адміністративну одиницю і ввів триступеневий адміністративний поділ на: округ – район – сільраду, з яких утворилося 12 національних районів і 549 національних сільрад (єврейських, польських, німецьких, грецьких, татарських).

Демографічна трансформація населення міст того періоду представлена традиційними для неї ракурсами дослідження – статистичними показниками. Щоправда голод 1921–1923 рр. суттєво вплинув на статистичні показники, оскільки докладного обліку смертності та народжуваності місцевими органами не велося, а динаміка народонаселення фіксувалася приблизно й лише в містах. Незважаючи на це, маємо досить високий рівень її достовірності, оскільки владні рішення щодо фіксації громадян із метою їхнього контролю надають можливість дослідити особливості темпів росту міського населення України. Йдеться про циркуляр НКВС РФСР про включення до актових записів статистичних карток відповідно до Кодексу Законів про акти цивільного стану, шлюбне, сімейне та опікунське право (1918 р.), Декрет РНК УРСР «Про організацію відділів запису актів цивільного стану» (17 лютого 1919 р.), Положення «Про місцеві статистичні установи України» (постанова РНК УРСР від 12 березня 1919 р.) та «Положення про державну статистику» (Постанова РНК УРСР від 1 червня 1919 р.), за якими створювалися губернські статистичні бюро та регламентувалася їхня робота, а також Положення «Про Центральне Статистичне Бюро УРСР» (Всеукрстатбюро) (Постанова РНК УРСР від 15 травня 1920 р.), реорганізація Центрального Статистичного Бюро УРСР у Центральне статистичне управління УРСР (Постанова РНК

України від 1 жовтня 1921 р.), Положення «Про державну статистику УРСР» (Постанова ВУЦВК і РНК УРСР від 3 жовтня 1924 р.) і, нарешті, ліквідація ЦСУ УРСР та його передача до економіко-статистичного сектору Держплану УРСР (Постанова РНК УРСР від 5 лютого 1930 р.).

Динаміка чисельності міського населення відображена також у Всесоюзних переписах 1920 та 1926 років, Всесоюзному міському переписі 1923 року та інших актах як більшовицької Росії і УРСР, так й СРСР (з 1922 р.). Однак перепис 1920 року охопив лише частину губерній України та був «проведений у буремний період господарської розрухи, масових епідемій паразитарних тифів і активних антибільшовицьких виступів селян, мав суттєві організаційно-методичні недоліки та прорахунки. Але після корекції його було взято за вихідну точку обчислення» [11, с. 17]. У свою чергу перепис 1923 року охоплював тільки міське населення й лише ті населені пункти, чисельність яких була не менше 500 осіб. Це не дивно, адже більшовицьке керівництво, проголосивши пролетаріат панівним класом, намаглося збільшити свою соціально базу та водночас почало готуватися до індустріалізації країни, тому необхідним був контроль за населенням.

Так, у 1923 році прийнята Постанова «Про посвідчення особи», в якій зазначалися прізвище, ім'я, по батькові, дата народження, місце проживання, професія, сімейний стан, наявність дітей та відомості про військову службу. Хоча отримувати таке «посвідчення особи» було необов'язковим, оскільки громадяни могли не пред'являти паспорти та інші довідки на проживання. Однак уже 1925 року рішенням «Про прописку громадян у міських поселеннях», яке надавалося після пред'явлення будь-якого посвідчення особи (партійного або профспілкового квитка, виписки про народження тощо), вводилася реєстрація за місцем проживання.

Наголосимо, що існують суттєві розбіжності статистичних даних як загальної кількості населення України, так і чисельності городян. Збірник статистично-економічних відомостей СРСР 1924 року надає цифру 22.020.1 тис. осіб (якщо не враховувати поправки на недооблік). Однак дані перепису 1920 р. не були повними (це визнавали й тогочасні фахівці), бо тоді в Україні більшовицька влада контролювала лише частину території, в умовах продовження збройної боротьби з Директорією та чисельними повстанськими загонами. Тому сучасні науковці вважають більш вірогідною цифру 25,5 млн. осіб [27, с. 263]. Хоча невідомо,

як це співвідносилось з розміщенням шести армій загальною чисельністю 1.200 тис. бійців, переважна більшість яких була з Росії, та чи враховувалися вони як населення України (на той час формально незалежної). Натомість у складі міського населення значна частина була представлена військовими [35, с. 65].

В будь-якому разі маємо суттєве скорочення населення в 1920 р. порівняно з 1914 р. (27.801.9 тис. осіб), «крім, може, виняткових випадків, бо війни й тифи скрізь по Україні взяли свою страшну здобич» [39, с. 22, 27]. Наприклад, лише в Чернігівській та Харківській губерніях скорочення сягало більше, ніж 400 тис. – з 4.818.850 у 1914 р. до 4.389.891 у 1920 р. [30, с. 8].

Наголосимо, що внаслідок революційних подій, громадянської війни та більшовицької інтервенції у містах радянської України склалася критична ситуація. У 1920 р. виробництво промислової продукції України скоротилося майже на 90% у порівнянні з 1913 р. [21, с. 8]. Із 11 тисяч підприємств у 1921 р. працювало лише 2.552, переважно дрібних [20, с. 22]. Обсяг видобутку вугілля на Донбасі весь час скорочувався: якщо у 1916 р. було видобуто 1.751 млн. пудів вугілля, то в 1919 році – лише 338 млн. пудів [38, с. 116]. Близько 600 шахт було зруйновано і затоплено [34, с. 139]. На кінець 1919 р. виробництво чавуну та прокату загалом припинилося. Продуктивність заводів порівняно з 1911 р. становила лише 0.8%. Серед підприємств харчової промисловості працюючих було близько 8% [36, с. 38, 46]. Вантажобіг залізничного транспорту складав всього 22% від рівня 1913 р. [21, с. 8]. Тільки Південна залізниця мала 1.500 непридатних до перевезення вагонів. Продуктивність праці в промисловості порівняно з довоєнним рівнем знизилася на 22% [36, с. 7]. Тож тисячі робітників не мали змоги знайти роботу та виїжджали з міст, решта намагалася здобувати засоби до існування кустарними промислами та випадковими заробітками.

Окрім того, міста потерпали від перманентної кризи не лише транспортної системи, але й постачання питної води й палива. Якщо в період відродження національної держави ці проблеми намагалися вирішувати (так, в період Гетьманату докладали зусиль щодо врегулювання питань забезпечення населення міст усім необхідним), то зі встановленням більшовицької влади відбувся цілковита руйнація міського господарства. Загальною проблемою стала нестача будь-якого палива: «вугілля і дров немає і через їх відсутність місто занурено у темряву, ... гасу немає, для

освітлення застосовують гірське масло і свічки», а дорожняча на паливо була «страхотлива, світло одержують тільки лікарні та радянські установи» [29, с. 45–46]. Тому населення задля виживання розбирало меблі, дерев'яні будинки, щоб хоч якось обігрітися.

Таким чином, переважна більшість городян опинилася у вкрай важких умовах: фактично припинився рух міського транспорту, житлово-комунальне господарство руйнувалося, припинилося постачання електрикою, а неможливість опалювати будинки призвела до замерзання в них людей. До того ж міста переживали суттєву нестачу продовольства. Почалися навіть перебої із видачею хліба за картками. Через незабезпеченість роботою, транспортну та паливну кризу, неможливість вирішити проблеми в комунальному господарстві, а також задля порятунку від голоду тисячі робітників мігрували в село. Так, у 1920 р. питома вага селянства зросла до 78,03% від усього населення порівняно із 73,49% у 1917 р. [8, с. 55–58]. За даними ЦСУ УРСР, у 1920 році проживало 18.217.2 тис. селян [31, с. 104]. Але оскільки цей перепис не охоплював усієї території України, то була внесена поправка на недооблік, що визначила їх загальну кількість у 20 млн. осіб [16, с. 15].

Таким чином, міське населення у 1920 р. в СРСР скоротилося на 30% порівняно з 1913 р. [17, с. 44]. В Україні у 1920 р. загальна кількість міського населення складала за дев'ятьма губерніями 3.802.933 [31, с. 24] мешканців. Інші дослідники, використовуючи різні джерела та методики обліку населення, називають від 4,6 млн. до 4,7 млн. осіб, що майже на 14% менше довоєнного показника 1913 р. [33, с. 126]. Особливо відчутними були втрати чоловіків молодого віку: на долю цієї групи (20–29 років) припадало лише 13–14%. Тому все більше жінок починають брати участь у виробництві: в деяких галузях їх було більше 50%. Зазвичай жінки були некваліфікованими. Теж саме можемо сказати й про підлітків, яких також було багато на виробництві [17, с. 68–69].

Проте, починаючи з 1921 р., міста надолужують втрати, чому сприяла нова економічна політика. Формальне проголошення НЕПу в 1921 році, його популяризація серед населення поряд із насадженням більшовицької ідеології призвели до зміни політичної ситуації. Однак декларативна відмова від проведення продрозкладки та насадження комун і радгоспів зовсім не означало припинення грабунку населення. Введення продовольчого податку в Україні проходило за вказівками з Москви, а це втричі перевищувало реально зібраний врожай.

Влітку 1921 року південні губернії України охопила посуха. Найбільші хліборобські її губернії – Запорізька, Донецька, Катеринославська, Одеська та Миколаївська – найтяжче потерпали від цього лиха. Селяни не змогли навіть повернути посіяне, але ЦСУ РСФР визначило валовий збір зерна в 633 млн. пуд. [31, с. 131], оді як ЦСУ України – лише в 276,6 млн. пуд. [12, с. 78]. Наркомпрод УРСР зупинився на проміжній цифрі – понад 400 млн. пуд. [4, с. 103]. Незважаючи на те, що найбільш реальними були дані українських статистиків, Наркомпрод УРСР змушений був виконувати нелюдські вказівки московського керівництва, яке вимагало від продовольчих органів за будь-яку ціну виконати план продподатку. Разом із непомірно високими хлібозаготовчими планами, оподаткування було штучно підвищено задля забезпечення зерном неврожайних російських губерній. У 1922 р., коли в Росії продовольче становище покращилося, Україну знову охопила посуха, хоча й менша за масштабом, ніж у попередньому році. Але російські більшовики заявили, що голод закінчився і почали вивозити хліб за кордон. Загалом, у 1922–1923 рр. з України на експорт було вивезено 13,5 млн. пуд. [37, с. 29].

Розпочавши злочинне викачування хліба, радянська влада вдалася до заходів воєнно-комуністичного плану. Зберігалася запозичена ще з часів кріпосництва кругова порука, продовжували діяти робітничо-заготівельні формування, які більшовицький уряд проголосив провідником нової економічної політики. В цей час були відновлені комнезами, члени яких звільнялися від податку та мали право привласнювати від 15 до 25% [41, ф. 1, оп. 6, спр. 17, арк. 28] від нагробованого, розпалювали соціальну ворожнечу шляхом введення військових частин та ревтрибуналів для непокірних [40, ф. 2, оп. 2, спр. 116, арк. 5].

Хоча ще восени 1921 р. мільйони людей опинилися на межі вимирання та почали фіксуватися голодні смерті, московська влада всіляко приховувала ці факти і забороняла визнавати голод в Україні, розповсюджувати про це інформацію. Лише в грудні 1921 р. на VI Всеукраїнській конференції КП(б)У перший секретар ЦК КП(б)У Д.З. Мануїльський зробив доповідь «Голод та посівна кампанія», в якій засвідчив наявність випадків смерті від голоду та масовий падіж худоби [6, с. 126]. Навіть тоді голова НКВС РСФР не дозволяв приймати допомогу голодуючим на території УРСР від АРА (Американської адміністрації допомоги, яка ще з осені 1921 р. поставляла продукти голодуючим російським губерніям). Дозвіл припинити

вивіз продовольства з України голова ВУЦВК Г. І. Петровський отримав лише влітку 1922 р. та тільки тимчасово, бо з урожаю 1922 р. центральна влада розпочала вивіз продовольства вже на експорт. Тривале замовчування голоду пояснювалося зацікавленістю партійно-державного радянського апарату в зборі продподатку з населення повною мірою, тому губернії УРСР офіційно визнавали голодуючими лише тоді, коли в них більше не залишалось продовольства [5, с. 23–24]. Наслідком цього стало створення жахливого явища – першого штучного голоду в Україні 1921–1923 рр., прямі демографічні втрати від якого становили 935.8 тис. осіб та непрямі – 1.029.0 тис. [11, с. 22, 25]. Таким чином, можна стверджувати, що голод 1921–1923 років забрав 2 млн. життів [15, с. 62].

Хоча формально УРСР до 1922 р. (утворення СРСР) залишалася незалежною, однак більшовики, почувавши себе невпевненими в перемозі, вимагали вивозити продовольство з України за будь-яку ціну. Цей терор голодом мав декілька причин. Очевидно, що головними були: звичайний грабунок усієї країни (маємо на увазі Україну), встановлення безмежної влади та фізичне знищення незгодних. Розглянемо їх докладніше: по-перше, забезпечення міст продовольством і, в першу чергу, «червоних столиць» (Москва, Петроград), по-друге, постачання його до власних каральних та силових структур (армія, надзвичайна комісія (відоме своїми звірствами ЧК, а потім ДПУ), по-третє, підтримка пролетаріату, проголошеного більшовиками панівним класом, потреби якого мали визначати подальший шлях розвитку країни й суспільства, по-четверте, порятунок голодуючих регіонів Росії (Поволжя, регіони Південного Уралу), по-п'яте, матеріальне збагачення за рахунок експорту хліба, по-шосте, розграбування церковного майна та політичного підкорення священників. І, найважливіше, зруйнувавши економіку України та пограбувавши селян, намагання відібрати можливість населення боротися за самостійність, що ще раз нагадує про сумну долю нації, позбавленої своєї державності внаслідок окупації.

Незважаючи на голод 1921–1923 рр., який призвів до величезної смертності та зниження природного приросту населення, все ж кількість мешканців міст Східної та Центральної УРСР почала зростати. Як не дивно, природний та механічний рух населення саме Центрального Донбасу мав позитивну динаміку [2, с. 83–84], а найбільше постраждав Південний регіон України (табл. 1).

Таблиця 1
Динаміка чисельності міського населення
України в 1920–1923 рр. [31, с. 38]

	1920 р.	1923 р.	Відсоток
Київ	392.109	435.060	9,9
Одеса	454.187	316.552	-30,3
Харків	285.213	311.689	9,3
Катеринослав	162.965	127.243	-21,9
Полтава	76.648	88.114	15,0
Миколаїв	108.820	81.440	-25,2
Вінниця	42.461	50.925	19,9

Хоча прямі втрати міського населення в 1921–1923 рр. склали 114.1 тис. (12.3%), а непрямі – 81.8 тис. (7.9%) [11, с. 22, 25], міський перепис 1923 р. зафіксував збільшення міського населення до 5.081.200 мешканців [26, с. 2–3]. Такий приріст городян, незважаючи на майже 200-тисячні демографічні втрати, пояснюється міграційними процесами. Селяни переселялися до міст, не лише рятуючись від голоду, а й тому, що влада інтенсивно формувала пролетаріат, всіляко заохочуючи до життя саме в містах. У той час приймаються рішення щодо покращення житлових і побутових умов робітників та іншого працюючого населення. Ще в січні 1921 р Раднарком видає декрети про скасування плати з робітників і службовців за житло, користування водопроводом, каналізацією, газом, електрикою, громадськими лазнями, а також про соціальне забезпечення робітників, службовців і членів їхніх сімей у разі втрати працездатності. Навесні того ж року було опубліковано Постанову РНК про забезпечення робочих взуттям, одягом, милом, іншими предметами широкого вжитку [17, с. 30].

Отже, збільшення чисельності пролетаріату, основною ознакою якого була відсутність власності та абсолютна відданість проголошеним гаслам, давало можливість більшовицькому керівництву зміцнити свою соціальну базу та запроваджувати політику суспільного прогресу, під яким розумілося цілковите економічне панування. Так, у квітні 1923 р. на VII конференції КП(б)У було підкреслено, що лише «розвиток промисловості створює непохитні підвалини пролетарської диктатури» [23, с. 258]. Наслідком цього стало зростання чисельності населення міст, особливо індустриальних центрів. Уже в 1924 р. існували «ранкові потяги на Київ, Харків Одесу, Катеринослав та інші міста, зазвичай переповнені селянами передмість і сіл, які вже пролетаризувалися» [35, с. 66]. Таким чином, серед

усього міського населення України частка пролетаріату становила більше 20%, що порівняно з РСФСР та іншими республіками було найвищим показником. Хоча довоєнний рівень чисельності міського населення досягнутий ще не був, однак в цілому за рахунок штучного приросту в промислово-розвинених регіонах України його питома вага підвищилася приблизно на 1% [17, с. 47, 45].

У першій половині 1920-х років радянська система не мала такого високого рівня контролю за людиною, як пізніше. Тому найбільш дієвим стала міграція населення з відносно віддалених районів задля постійного проживання на новій території. Такі особи, втративши економічні зв'язки з попереднім місцем проживання, автоматично позбавлялися альтернативних джерел отримання заробітку, окрім тих, що пропонувалися державними органами. Найкращими переселенцями-пролетаріями нового типу стали вихідці з Росії. Оскільки нові підприємства будувалися переважно на Сході України, в портових містах та найбільших торгово-промислових центрах – Харкові та Києві, то саме в цих регіонах відбувається зростання кількості росіян, де проживало близько 3/4 осіб російської національності [8; 17, с. 8]. При цьому влада постійно вселяла робітникам уявлення про їхню авангардну роль, тим самим розвиваючи в них почуття вседозволеності й безкарності [25, с. 34–35; 24].

Висновки. Таким чином, незважаючи на розбіжності статистичних даних чисельності городян, нами відмічено суттєве скорочення міського населення у 1920 році внаслідок революційних подій, більшовицької інтервенції та політики воєнного комунізму. В містах панувало безробіття, фактично припинився рух міського транспорту, руйнувалося житлово-комунальне господарство, припинилося постачання електрики, питної води, відбувалася перманентна паливна криза в умовах суттєвої нестачі продовольства. Однак, починаючи з 1921 року, міста надолужують втрати серед населення за рахунок приросту пролетаріату в промислово-розвинених регіонах. У 1923 р. чисельність міських мешканців збільшується, за різними даними, на 500 тис. – 1.3 млн. осіб, незважаючи на 200-тисячні демографічні втрати внаслідок голоду. Цьому сприяло проголошення НЕПу та заходи, спрямовані на покращення житлових і побутових умов саме пролетаріату, збільшення чисельності якого надавало можливості більшовицькому керівництву зміцнити свою соціальну базу та впроваджувати політику суспільного прогресу, під яким розумілося цілковите економічне панування.

Формування пролетаріату відбувалося пере-

важно за рахунок селян, які рятувалися від штучно створеного владою голоду та переселення з віддалених районів Росії. Ці соціальні групи могли існувати лише за рахунок роботи, запропонованої державою. Жодних інших можливостей заробітку, доступних в період НЕПу, в них не було. Найбільш активно чисельність населення міст зростала в індустріальних центрах Центральної та Східної частин УРСР. Натомість чисельність міст Південної України внаслідок голоду 1921–1923 рр. суттєво зменшилася.

У роботі розглянуто ідеологічний вплив на розвиток міст, адже саме на Півдні (Катери-

нославі, Миколаєві, Херсоні, Запоріжжі, які вважалися житницею України і де були наявні найбільш розвинені приватновласницькі відносини, пов'язані із зберіганням, обробкою та виробництвом продукції сільського господарства, а також в Одесі як найбільшого торговельного і портового міста) відбулося найбільше скорочення населення. І, навпаки, чисельність городян індустріальних центрів Центральної та Східної України збільшується та стає основою для формування соціалістичного суспільства та зміни статусу міського мешканця, його пролетаризації.

Список літератури:

1. Алфьоров М. Демографічний розвиток міст Східної України в 1920–1939 рр. *Схід*. 2009. № 8 (99). С. 40–44
2. Алфьоров М. Зміни у складі населення Донбасу в 1921–1926 рр. // *Схід*. 2009. №5 (96). С. 83–84
3. Алфьоров М. Політика урбанізації східної України в 1920–1939 роки. *Схід*. №1 (101). С. 76.
4. Альтерман А.Я. Хлебные ресурсы Украины. Харьков, 1923. С. 103.
5. Арнаутов В.А. Голод и дети на Украине. По данным Секции помощи голодающим детям при Центральном Совете Защиты детей на Украине и по другим материалам. Харьков, 1922. С. 23–24.
6. Бюллетень №3 VI Всеукраинской конференции КП(б)У. Харьков, 1921. С. 126.
7. Васькина Л.И. Материалы Всесоюзной переписи населения 1926 года как источник по истории рабочего класса СССР: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09. Мос. Гос ун-т. Москва, 1972. 27 с.
8. Всесоюзная перепись населения 1926 г.: УССР. Итоги по республике. Полесский подрайон. Отдел переписи: Народность. Родной язык. Грамотность. Т. 11 / Труды ЦСУ СССР. Москва : Изд. ЦСУ СССР, 1929.
9. Всесоюзная перепись населения 1926 года. УССР. Итоги по республике. Москва, 1930. Т. 28. С. 55–58; Статистика України. Серія І. Демографія. Харків. 1927. № 930.
10. Гладун О.М., Рудницький О.П. Статистика населення в Україні в 1920–1930-ті роки. *Демографія та соціальна економіка*. 2009. № 2. С. 48.
11. Гладун О.М., Рудницький О.П., Кулик Н.В. Демографічні втрати України під час першого радянського голоду 1921–1923 рр. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 4 (38). С. 22, 25.
12. Год борьбы с голодом, 1921–1922: Через делегатов VII Всеукраинского съезда Советов всем трудящимся отчет Центральной комиссии по борьбе с последствиями голода при ВУЦИКе. Харьков, 1923. С. 78.
13. Гринь Д.К. Облік міської людності УРСР 1931 року як історичне джерело: збірник научних трудов. *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2002. Вип. 17: Полісся та Лівобережна Україна в історичному та культурологічному контексті. С. 204–207.
14. Гринь Д.К. Соціально-демографічні процеси в містах України (1920–1930 рр.): автореф. дис. .... канд. іст. наук. Київ, 2000. 20 с.
15. Драмарецький Б.Б. Голод 1921–1923 років в Україні. Дис...канд. іст. наук: Київ, 1997. С. 62.
16. Жилкин С. Украина в цифрах. Харьков, 1921. С. 15.
17. Жиромская В.Б. Советский город в 1921–1925 гг.: проблемы социальной структуры. Москва : Наука, 1988. С. 47, 45.
18. Жиромская В.Б., Киселев И.Н., Поляков Ю.А. Полвека под грифом «секретно»: Всесоюзная перепись населения 1937 года. Москва: Наука, 1996. С. 3.
19. Земзюліна Н.І. Населення українських міст в першій третині ХХ ст.: етнодемографічна характеристика. *Збірник наукових праць. Історичні науки*. 2014. Вип. 120. С. 233–242.
20. Історія Української РСР. Київ, 1977. Т. 6. С. 22.
21. Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929). Харків, 1991. С. 8.
22. Корчак-Чепурківський Ю.О. Таблиці доживання і сподіваного життя людності УРСР 1925–1926 р. Центральна статистична управа УРСР. Харків: Вид. Центр. стат. упр. УРСР, 1929. 105 с.
23. КПУ України в рішеннях съездів, конференцій и пленумов ЦК. Т. 1 (1918–1941). Киев: Политиздат Украины, 1976. С. 258.

24. Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города. Нормы и аномалии. 1920–1930 годы // Нева, Изд.-торг. Дом «Летний сад». СПб, 1999. 320 с.
25. Лебина Н.Б. Теневые стороны жизни советского города в 1920–1930-х годах. *Вопросы истории*. 1994. № 2. С. 34–45.
26. Населення в містах України (за даними міського перепису 15 березня 1923 р.). Статистика України. Серія 1. Демографія. Т. 2. Вип. 3. № 77. С. 2–3.
27. Слюсаренко А.Г., Гусев В.І., Литвин В.М. та ін. Новітня історія України (1900–2000): Підручник : 2-е вид., перероб. і допов. Київ, 2002. С. 263.
28. Овчаренко Д.В. Національний склад населення окружних міст Півдня України у 1926 р. (за матеріалами Всесоюзного перепису населення 1926 р.). *Історичний архів*. 2009. Вип. 3. С. 64–70.
29. Попов В. Побутові умови мешканців українських міст в 1917–1920 роках. *Краснзнавство*. 2014. № 1. С. 45–46.
30. Предварительные итоги переписи населения 28 августа 1920 г. Том I. Выпуск 3. Москва, 1921 С. 8.
31. Сборник статистических сведений по Союзу ССР 1918–1923. За пять лет работы ЦСУ. Москва, 1924.
32. Сулькевич С. И. Административно-политическое строение Союза ССР : (Материалы о территориальных преобразованиях с 1917 г. по 1 июля 1925 г.). Ленинград: Гос. изд-во, 1926. 300 с.
33. Тарапон О. Демографічний, національний та соціальний склад населення УСРР-УРСР 1920–1930-х рр. у розрізі повсякденного життя. Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 32. С. 126–137.
34. Троян М.П. Індустріалізація в Україні. Нові сторінки історії Донбасу. Збірник статей. Книга 15–16. Донецьк, 2008. С. 139.
35. Трухманова С. Динаміка кількості та складу населення Поділля за родом занять у 20-х – початку 30-х років ХХ століття. Етнічна історія народів Європи. Київ, 2001. Вип. 8. С. 65.
36. Украинская промышленность в 1920 году. Харьков, 1921. С. 7.
37. Україна: Статистический справочник. Харьков, 1925. С. 29.
38. Фомин П.И. Украина (экономическая характеристика). Харьков, 1923. С. 116.
39. Хоменко А. Населення України 1897–1927 рр.: Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17.XII.1926 р. Харків : Урядова Друк. ім. т. Фрунзе, 1927. 79. с.
40. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 2, спр. 116, арк. 5.
41. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 17, арк. 28.

Dramaretskyi V.B. DEMOGRAPHIC TRANSFORMATION OF THE URBAN POPULATION OF UKRAINE IN THE FIRST HALF OF THE 1920S

The article examines the influence of state policy on the formation of the urban population of the regions of Ukraine in the first half of the 1920s. The main attention is paid to the analysis of statistical data and administrative-territorial reforms. We note a significant reduction in the urban population in 1920 as a result of revolutionary events, Bolshevik intervention and the complete collapse of the economy caused by the policy of military communism. However, since 1921 there has been an increase in the number of the proletariat in the industrialized regions. At the same time, urbanization processes in the USSR took place differently than in democratic countries, because the famine of 1921-1923 led to huge mortality and population decline. The Soviet government did not intend to improve the quality of life, income level or create a comfortable urban environment. On the one hand, the proclamation of the NEP, some liberalization, and the holding of administrative and command measures aimed at improving the living and living conditions of the proletariat contributed to the restoration of urban life, and on the other, to the introduction of famine. Therefore, demographic changes were due to migration, mainly of peasants fleeing famine, and resettlement from remote areas of Russia. The ideological influence on urban development also draws attention. After all, it was in the South – in Katerynoslav, Mykolayiv, Kherson, Zaporizhia, which were considered the granaries of Ukraine and where the most developed private relations related to agricultural production, as well as Odessa, as the largest city of maritime trade, there was a population decline. Conversely, the industrial centers of Central and Eastern Ukraine are growing and becoming the basis for the formation of socialist society and the change in the status of the urban resident, his proletarianization.

Key words: urban population, politics, famine, statistics, demography, changes, Ukraine.